

הביאו את השמש: מבטים לבנטיניים

ליאת ארלט סידס

קציעה עלון

Bring The Sun In: Leventine Perspectives

Editors:
Liat Arlette Sides | Ketzia Alon

הביאו את השמש: מבטים לבנטיניים

עורכת לשון ראשית: מירי ישראל
המאמרים "ואפילו מפי נשים" של שועי רז ו"וושנינגטון אירוויג: ספרד כ"חלום אוריינטלי" של עודד ציון נערכו על ידי עוז עלוני. המאמר "מזרחים כפתרון ספרותי?" של אבירם צורף נערך על ידי רונית ניידורף. המאמר "ח'אייף אקול אילי פ־קלבי" של רונה משיח נערך על ידי ניב סבריאגו.

עיצוב עטיפה: יואב ויינפלד
עימוד: ליאור צייגר ברמן

תודה מיוחדת ליונתן עלון ולויקטור לוי על התרגומים לספר.
שם הספר הוא בהשראת השיר "פואמה: זהב שחור" מתוך הספר: **אנא סמר**, זמירה פורן ציון
הוצאת ספרי **עיתון 77**, 2022.

© כל הזכויות שמורות להוצאת גמא ולמחברים.
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו לרבות תצלום ורישומים
בשום צורה ובשום אמצעי, לרבות תרגום, עיבוד לכל מדיה שהיא, צילום והקלטה
ללא אישור בכתב מהוצאת גמא או מהמחבר.

הוצאת גמא
עורכת ראשית ובעלים: ד"ר קציעה עלון
054-5349091
תל אביב
יוני 2024

מסת"ב 1-38-7681-965-978 ISBN

הספר יצא לאור בסיוע
קרן יהושע רבינוביץ לאמנויות, תל אביב ע"ר
בתמיכת משרד התרבות והספורט מינהל התרבות
ובתמיכת מפעל הפייס

מפעל הפיס
דברים טובים מתחילים כאן

לנסיכיי הלבנט הפרטיים שלי, ארלט ואלברט סידס,
שלימדוני "לבנטיניות" בגוף, בנפש ובשפה.

À mes chers princes privés du Levant,
Arlette et Albert Sides, qui m'ont appris
"Levantinité" du corps, de l'esprit et du
langage.

להוריי היקרים והאהובים, שולמית עלון (לבית מתתוף)
ויונתן עלון, ילידי ארץ ישראל המנדטורית לבנטינית,
עם הגיעם לגבורות.

לז'קלין כהנוב 1979-1917

תוכן

מבוא

6 ליאת ארלט סידס וקציעה עלון

23 יוצרים לבנטינים

הקדמה למחזה "הנסיכה מאלכסנדריה" מאת יעקב צנוע

24 יוסי יונה

הנסיכה מאלכסנדריה

30 יעקב צנוע

התחזות ופרפורמנס של מדומיינים לאומיים: אתיקה, אסתטיקה וזהויות
לבנטיניות בקולנוע המצרי

62 דבורה א. סטאר

לשונה המשולחת של סבתי סרינה טרגאנו

97 יצחק גורמזאנו גורן

111 ז'קלין כהנוב: הכוהנת הגדולה של הלבנטיניות

הרהורים על לבנטיניות

112 דבורה סטאר וששון סומך

הלבנטיניות: אידאה, היסטוריה, מרחב

121 דוד אוחנה

חתונה קהירית

142 ז'קלין שוחט כהנוב

מה זה להיות לבנטיני? סופרים ישראלים ממוצא מצרי

155 דריו מיקולי

פסח לבנטיני: על "סדר" לא סדור ועל הזהות הלבנטינית היהודית-מצרית

175 ליאת ארלט סידס

	בזכות הלבנטיניות
209	עידן צבעוני
	"ז'קלין כהנוב: הלבנט כמשל" הולדתה של תערוכה
246	שרה טוראל
	אני לבנטיני: לא אחד מרבים ולא אחד מרבים אלא אחד מרבים
256	צדוק עלון
	אני לבנטינית
278	שולמית הראבן
285	כנעניות, מזרחיות, אוריינט ואוריינטליזם
	"השוליים רוחשים לי": התאוריה הלבנטינית ואמנות השוליים הישראלית
	בראשיתה
286	זיו ברמן וגדי שבת
	מזרחים כ"פתרון ספרותי"? ספרות מזרחית בין היברידיות למאבק
319	אבירם צורף
	"ח'אייף אקול אילי פ־קלבי": קשב פמיניסטי לשתיקה, שיח פנימי ושירה
	אצל רונית מטלון לאור חזון הלבנטיניזציה של ז'קלין כהנוב
360	רונה משיח
	קודם כול הקול: עבודתיה של נבט יצחק מפרספקטיבה של המודל
	הלבנטיני הכהנובי
414	דרורית גור אריה
	"ואפילו מפי נשים": על היחס לנשים משכילות בקרב מלומדים יהודים
	בני האגן הצפון־מזרחי של הים התיכון במאות השש עשרה והשבע עשרה
440	שועי רז
	ושינגטון אירווינג: ספרד כ"חלום אוריינטלי"
474	עודד ציון
	תל אביב מזרח: גלויות לבנטיניות
493	עמי שטייניץ
505	הכותבים והכותבות

מה זה להיות לבנטיני? סופרים ישראלים ממוצא מצרי

דריו מיקולי

תרגם מאנגלית: יונתן עלון

יהודי מצרים: מהיסטוריה לספרות

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, בעקבות פתיחת תעלת סואץ (1869) והתרחבות כלכלתה של מצרים, חלה תפנית בהיסטוריה של יהדות מצרים. אלפי יהודים מרחבי האימפריה העות'מאנית, מהמזרח התיכון, מדרום אירופה, ובמידה מועטה יותר ממזרחה, היגרו לקהיר ולאלכסנדריה. עד אז הייתה במצרים קהילה יהודית קטנה שמנתה בין ארבעת אלפים לששת אלפים נפש ושכנה בעיקר ברובע היהודי של קהיר. בתוך עשורים ספורים השתפר המצב הסוציו-אקונומי של היהודים שזה מקרוב באו ונוצרה קהילה מודרנית, רב-לשונית, שהשתלבה במצרים המלוכנית ושגשגה בה. כך היה עד שנות הארבעים של המאה העשרים, אז מנתה הקהילה קרוב לשמונים אלף נפש.¹

אבל פרוץ המלחמה בין ישראל לקואליציית המדינות הערביות ב-1948 ומהפכת הקצינים החופשיים ב-1952 הביאו לגל ראשון של גירוש והגירה של יהודי מצרים. יהודים רבים נוספים עזבו את המדינה לאחר חשיפת פרשת הריגול הישראלי במצרים ב-1954, פרשה המכונה "עסק הביש", ועם פרוץ מלחמת סואץ (מלחמת סיני) ב-1956. בשנות השישים המוקדמות של המאה העשרים נותרו במצרים כאלפיים וחמש מאות יהודים. כל האחרים – מצאו בית בישראל, באירופה – בעיקר בצרפת, באנגליה ובאיטליה – ובארצות הברית, מעטים מהם היגרו לאוסטרליה או לברזיל.²

באשר להגירה לישראל, בין השנים 1948 ל-1955 עלו לארץ כארבעה עשר אלף מיהודי מצרים, ומ-1956 עד 1966 הגיעו ארצה כשישה עשר אלף וחמש מאות יהודים. בסיכומו של דבר עלו לישראל כארבעים אחוזים מיהודי מצרים.³

כמו קהילות יהודיות אחרות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, לא רבים מיהודי מצרים השתייכו לתנועה הציונית בארצם. לעיתים הם גם לא היו מעורים בפוליטיקה המקומית כיוון שרבים מהם היו אזרחים אירופאים ולא אזרחי מצרים או שהיו חסרי אזרחות.⁴ בישראל חוו העולים ממצרים במשך תקופה קשיים חברתיים וכלכליים בשל המעבר לסביבה החדשה והצורך להתערות בה. מנקודת מבט פוליטית ותרבותית, רבים מהעולים חשו רחוקים מהאידאולוגיה הסוציאליסטית ששלטה בכיפה במרחב הציבורי בישראל בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים ורחוקים מהחיים הקולקטיביים בקיבוץ.⁵ מן הראוי להזכיר כי מקומם של יהודי מצרים אינו בולט במיוחד בין העליות מן המזרח התיכון ומצפון אפריקה, הן משום שהיו מעטים יחסית, הן משום שבהיותם משכילים הם הסתגלו מהר יותר לארץ החדשה בהשוואה למשל ליהודי מרוקו או ליהודי תימן.⁶

גם מנקודת המבט של עולם הספרות, בשנות השישים אנו לא מוצאים כותבים מצרים בין הסופרים המזרחים. למעשה, הסופרים בזרם שהחל באותה העת ונודע בשם "ספרות המעברות" היו בעיקר ממוצא עיראקי, בהם למשל הסופר שמעון בלס ומאוחר יותר הסופרים סמי מיכאל ואלי עמיר. אלה תיארו ברומנים שלהם את געגועיהם לחיי היום-יום בעיראק, ארץ מולדתם, והתמקדו בעיקר באפליה שממנה סבלו העולים החדשים ובבעיות הקליטה שלהם.⁷

אחת היצירות הספרותיות הראשונות שיצאו לאור בישראל הנוגעת ליהודי מצרים הייתה הממאר **דרמה באלכסנדריה (1954-1955): ושני הרוגי מלכות, המהנדס ש. עזאר וד"ר מ. מרזוק** מאת שלמה כהן-צידון (הוצאת סגיעל, 1965) על פרשת "עסק הביש". אומנם לפני כן כבר פרסמה ז'קלין כהנוב, ילידת קהיר, מסות, רשימות וסיפורים אוטוביוגרפיים שתיארו את חייה במצרים, אך מרבית הטקסטים נכתבו באנגלית ורק אחדים מהם

תורגמו לעברית ופורסמו בכתב העת לספרות **קשת**, בעריכת אהרן אמיר. קטעים מן הממאר של רחל מכבי **מצרים שלי** (1968) נדפסו גם הם לראשונה בכתב העת **קשת**.

נוסף על המחברים האלה, אזכיר עוד את היהודי הקראי מקהיר מוריס שמש. כבר בשנות השבעים המאוחרות החל שמש לפרסם עבודות ספרותיות, אך כיוון שנכתבו בערבית הן בלתי ידועות לקהל בישראל עד היום.

נסים זוהר, הידוע בעיקר כשחקן, מחזאי ותסריטאי, שייך לדור של שמש. הוא נולד באלכסנדריה ב־1937 אך רק בשנות האלפיים מסר לדפוס שתי עבודות אוטוביוגרפיות שבהן האוכל והמטבח המצריים משמשים נקודת התחלה לחקר ההיסטוריה המשפחתית: האחת **במיה, מלוכיה ובדינג'אן** (נ. זוהר, 2000), והאחרת **המולוכיה של אימא** (משכל, 2006). מן הסקירה הקצרה הזאת ניכר שכדי לקבל תמונה שלמה על הסופרים היהודים במצרים, ראוי לסגל גישה רחבה, רב־לאומית ורב־לשונית הרואה בסופרים הישראלים חלק מספרות הגולה המצרית הגלובלית. ספרות זו כוללת את המחברים שכתבו בשפות כגון צרפתית, אנגלית, ערבית או איטלקית מאז תחילת שנות החמישים של המאה שעברה ועד עתה: אדמונד ז'אבס (Jabés), ז'ק חסון (Hassoun), פאולה ז'ק (Jacques), אנדרה אסימן (Aciman), קרול נגר (Naggar), לוסט לניאדו (Lagnado), פאולו טרני (Terni), קרולינה דלבורגו (Delburgo), תרזה כרמיסי (Cremisi) ורבים אחרים.⁸

אפשר אף לטעון שכדי להקיף את מלוא עולם הספרות היהודי־לבנטיני, למשל זה שיצחק גורמזאנו גורן מתמקד בו, מן ההכרח לחזור אחורה בזמן אל הספרות היהודית במצרים הקולוניאלית והמלוכנית, הכתובה בעיקר בערבית או בצרפתית. כאן למשל אפשר לצטט שמות חשובים כגון מוראד פראג' (Farag), ג'ורג' סקטאווי (Cattai), אמיל מוסרי (Mosseri) ומוריס פרג'ון (Fargeon).⁹

אם אמקד את הדיון במה שפורסם בעברית בישראל בת זמננו, השאלה היא מה מייצג הלבנט כמונח גאו־תרבותי וכיצד אפשר להשיח

אותו במונחים ספרותיים, היינו בשדה הספרות. או בניסוח אחר, ברוח אחת השורות המפורסמות ביותר של המשורר ארז ביטון (שמוצאו ממרוקו): מה זה להיות לבנטיני?¹⁰

במאמר זה אקרא בעבודותיהם של יצחק גורמזאנו גורן, רונית מטלון, אורלי קסטל-בלום ומשה סקאל, כולם סופרים ממשפחות דוברות צרפתית של יוצאי מצרים בישראל המציגים את הלבנט כיצור כלאיים בלתי לכיד המצוי מעבר לכל שיוך אתני-דתי, לשוני או לאומי אמיתי. "להיות לבנטיני" יכול להתפרש כדרך **לא** להיות אותנטי, במשמעות הלעומתית והנוקשה: עבר-הווה, ישראל-גולה, יהודים-ערבים וכדומה. או להפך, במה שלכאורה עלול להתפרש כסתירה, שהדרך **היחידה** להיות אותנטי היא דווקא האפשרות לחשוב אחרת ובדרך פלורליסטית, פתוחה לכל שילובי הזהויות האפשריים.¹¹

לקרוא את יצחק גורמזאנו גורן

יצחק גורמזאנו גורן נולד באלכסנדריה בשנת 1941 למשפחה ממעמד הביניים. משפחתו עלתה לישראל בסוף 1951. גורמזאנו גורן פרסם חמישה עשר רומנים, מאמרים ומחזות, היצירה הידועה שבהם לעניין מאמר זה היא "הטרילוגיה האלכסנדרונית". הטרילוגיה נכתבה בהשראת יצירתו המפורסמת של לורנס דארל (Durrell) **רביעיית אלכסנדריה** (1957-1960), שאותה הקדיש לעיר אלכסנדריה. שני הכרכים הראשונים של "הטרילוגיה האלכסנדרונית", **קיץ אלכסנדרוני** (עם עובד, 1978) ו**בלאנש** (עם עובד, 1986), הם רומנים מסורתיים המגוללים את סיפורה של משפחה יהודית באלכסנדריה מנקודת מבטו של הבן הצעיר רובי, בן דמותו של המחבר, ואת סיפור האהבה שנרקם בין רפאל, דודנו של רובי, לבלאנש עד עקירתם לבאר שבע בשנות החמישים.

מנגד, **בדרך לאצטדיון** (בימת קדם לספרות, 2003), החלק השלישי של הטרילוגיה, הוא רומן מורכב ופוסט-מודרניסטי יותר, חלקו בדוי וחלקו ממואר שבו גורמזאנו גורן מתאר את חיי אביו אלבר בשנות השלושים באלכסנדריה ואת חייו שלו בשנות החמישים והשישים בישראל. ההתכה

הזו של היסטוריה וסיפורת חיונית להבנת יצירתו הספרותית של גורמזאנו גורן בכללותה, והיא שופכת אור על הדרך שבה הוא מטשטש את ההבחנה בין ההווה כאן ובין הגעגועים לשם בכל הנוגע לזיכרונות ממצרים; הזיכרונות מצויים במרחב שלישי – בלבנט.¹²

העיר אלכסנדריה, המעברה ועולם יהדות מצרים, שאליהם משתייך המחבר, הם האתרים במרחב הגאוגרפי המדומיין שבו פועל גורמזאנו גורן. מדינת ישראל והשפה העברית לבדן אינן יכולות להכיל את העבר שלו, הכולל למעשה גם את ארצות המקור של משפחתו – טורקיה וספרד. העולם הלבנטיני הזה מתואר תמיד באירוניה, ונראה שהוא נמשך במגוון צורות חדשות גם לאחר העלייה ארצה. במרכזו של הרומן **בלאנש** נמצאת העיר אלכסנדריה, המושווית לגברת ענוגה, משועממת, המוטרדת אך ורק מגליו של הים התיכון, ואילו ברומן **בדרך לאצטדיון** נעשית מעברת שפרעם, שבה התגוררה משפחת גורמזאנו לאחר עלייתה ארצה בשנת 1951, אתר יסוד מהותי, כמעט מכושף. שלא כמו התיאורים הרגילים של תנאי החיים הקשים במעברות, המובאים ברומנים כגון **המעברה** (עם עובד, 1964) או **מול החומה** (מסדה, 1981) מאת שמעון בלס, גורמזאנו גורן מתאר את שפרעם באור חיובי למדי. אנו קוראים כי בזמן שהותם במעברה ניסו הוריו של רובי בכל כוחם להתמיד בחייהם הרגילים, למשל על ידי ארגון מסיבות צנועות במחנה:

היית צריכה לראות אותם, בייחוד בחורף, לבושים מחלצות, הוא-בחליפה ומעונב, והיא-בשמלת-ערב עם דקולטה מבד טאפטה שהיה מאוד אֶלֶה־מוֹד בשנות החמישים, אבל נעולים מגפי־גומי כבדים, מבוססים בתוך חשכה של זפת, כי לא הייתה תאורת רחוב במעברה, גם רחובות לא היו, שוקעים בבוץ, ומחזיקים בידיהם את נעלי הלכה שלהם. כולם צועדים אל הצריף הריק ונזהרים לא להשפריץ על הבגדים האלגנטיים. את התאורה בצריף סיפק פנס־לוקס – שיא החידוש בימים ההם. אבל התעוררה בעיית המוסיקה. מניין ישיגו מוסיקה ל"פארטי" של המצרים ביום שישי בערב? לא

היה חשמל לרדיו או לפטיפון. אז מצאו שוטר עיראקי אחד בשם מנשה שידע לנגן בגיטרה, והוא הביא את החבר שלו, נאג'י, גם הוא עיראקי כמובן, שניגן בכינור, ולצלילי המיתרים רקדו הזוגות "צ'יק טו צ'יק" ¹³...

התוועדות פשוטה זאת שארגנו העולים מסמלת את הדרך שבה ניסו ליצור אורחות חיים של מעמד בינוני בתוך הצריך, למרות התנאים הקשים. הורי הדמות הראשית ברומן היו מלאי תקווה וציפיות לעתיד טוב יותר גם כשחיו במעברה, ואפילו עשרות שנים לאחר שמשפחת גורמזאנו גורן עזבה אותה עוד אפשר להשקיף עליה באירוניה.

לעומת זאת, רפאל, גיבור הרומן **בלאנש**, סובל יותר מכולם לאחר העלייה ארצה, אף שבאופן פרדוקסלי הוא בן המשפחה היחידי שכבר באלכסנדריה התערה בתנועה הציונית. לאחר שהשתקע בבאר שבע, עיר בלב המדבר המרוחקת מן הים התיכון, הוא אינו מסוגל לשיר את הרומנסות הספרדיות האהובות עליו:

מה עושה אדם כשהוא רואה את עצמו שוקע? מה הוא עושה כשהוא נוכח לדעת שאבד לו קולו מפני שאין איש מבקש ממנו ואומר לו "בחיך, שיר לי שיר"? [...] כשבא רפאל לישראל חמש שנים לפני כן, יצא לחפש את הארץ שהכיר בביקוריו לפני קום המדינה והתאהב בה. לכאורה אותה הארץ היא, ומהרבה בחינות היא אפילו טובה משהייתה. ואף על פי כן, כאילו עולם אחר הוא. רפאל ידע שהשינוי אינו אלא בו עצמו. משהו מת בתוכו. ¹⁴

משפחות וזיכרונות: רונית מטלון ואורלי קסטל-בלום

סוגיות בדבר רישומה של ההגירה על הפרט, המשפחה כמרחב של הזרה או של אהבה הדדית והעבר כאוסף של קטעי חיים עולות גם ברומנים של שתי מחברות שונות מאוד, מבנות הדור השני של ישראלים ממוצא מצרי: רונית מטלון ואורלי קסטל-בלום. מטלון (גני תקווה 1954–תל אביב 2017)

פרסמה החל משנות התשעים המוקדמות רומנים ומאמרים, תחילה בזמן עבודתה כעיתונאית בעיתון **הארץ** ולאחר מכן בהיותה פרופסור לספרות השוואתית באוניברסיטת חיפה.¹⁵ **זה עם הפנים אלינו** (עם עובד, 1995), אחד הרומנים המעניינים ביותר שראו אור בישראל של שנות התשעים, מתאר את מסעה של אסתר, נערה בת שבע עשרה שמוצאה ממשפחה מצרית, אל דואלה – העיר המרכזית בקמרון – כדי לבקר שם את דודה סיקוראל, איש עסקים ויצואן סחורות. בסיפור המעשה של המסע משולבים תיאורים מחיי היום-יום של משפחתה של אסתר בישראל וזיכרונות משנות הארבעים בקהיר. בעיקר בזכות אימה אינס ובזכות נונה פורטונה – סבתה העיוורת של אסתר, שחרף נכותה היא עדיין מסוגלת לתאר לה כל מיני תצלומים – המספרת זוכרת את עברה של המשפחה במצרים, ויוצרת אלבום עשיר ומורכב. כל פרק בספר נפתח בתצלום המתאר או המתיימר לתאר את הדמויות שברומן או במה שמטלון מכנה "תצלום חסר", שהוא כביכול תצלום שאבד ואפשר לתארו אך ורק במילים.

העובדה שהעלילה מתרחשת באתרים שונים נובעת הן מֵעֲבֵרָה הלבנטיני של הגיבורה והן מן המצב האנושי הכללי. יתרה מזאת, נראה כי ארץ ישראל איבדה את תפקידה המרכזי בעלילה, ומטלון בהחלט מבטלת את הנורמה הספרותית שהשתרשה בדורות הקודמים בספרות העברית לשייך את הגיבורים לאתר מסוים.¹⁶ ההגירה מייצגת היבט מכריע בעברם של יהודי מצרים, בייחוד כאשר אנו נותנים את הדעת לכך שיהדות מצרים העכשווית היא תולדה של נדידת עמים בכל רחבי המזרח התיכון. מאפיין זה בולט לא רק במסעותיה של הגיבורה אלא גם ביחסו של אביה רוברט לישראל. על רוברט, שתיאורו מתאים לתכונותיו של פליקס מטלון, אביה של הסופרת – עיתונאי וכותב מאמרים יליד קהיר שהיה מעורה בפעילות פוליטית של חוגי השמאל – נאמר: "הוא [בישראל] תיעב את המקום ודיוקנו המסוים. כאן היה מקום ודיוקן מסוים. קאהיר לא: אלף אפשרויות של מקום היו שם".¹⁷

בכלל, הגירה מצויה בלב ההיסטוריה המודרנית של היהדות ושל מדינת ישראל כמצב כפוי שאין אפשרות לחמוק ממנו.¹⁸ דבר זה משתקף

בשפה הלבנטינית, מעין לינגואה פרנקה (lingua franca) שבה מדברים המהגרים המצרים, ושמטלון מנסה להחיותה בערבוב של עברית, צרפתית, אנגלית וערבית. ריבוי שפות כזה במצרים ובמזרח התיכון כולו הוא עושר תרבותי חיוני, אולם בישראל הוא נתפס כמורשת בעייתית שיש לה היבטים מייסרים. זה למשל מה שקורה לאדוארד, אחד מדודיה של אסתר מצד אימה, שהיה ראש הצוות החוקר של שירות הביטחון בעזה: "הוא בוס גדול אדואר, 'מלך עזה' קוראים לו. [...] רועדים ממנו שם המוסלמים המסכנים כשהוא עובר ברחוב [...] איפה הוא ראה אצלנו את הדברים האלה, כל ההוֹ-הה הזה?"¹⁹

הקשר הבעייתי בין העולים ממצרים לישראל מצוי גם במרכזו של הרומן האוטוביוגרפי למחצה השני של מטלון, **קול צעדינו** (עם עובד, 2008). הדמות הראשית בו היא האם לוסט – עובדת ניקיון אצל משפחת רבנים אשכנזית הנאבקת לגדל את ילדיה בישראל של שנות השישים. בניגוד לבעל הנעדר תמיד, שחולם על קהיר ועושה מעט מאוד לפרנסת המשפחה, לוסט עסוקה תמיד בעבודתה ומספרת אך מעט על עברה. האם "לפעמים הייתה אומרת 'כשבאנו', משמיטה את ההמשך. 'כשבאנו' וזהו. על תאריכים לא היה מה לדבר: שנת הולדתה, וכן החודש והיום, היו לוטים בערפל".²⁰ כך גם בתולדות משפחה בדויים בחלקם באוטוביוגרפיות של כמה מהגרים מצרים-יהודים החיים עתה בארצות הברית או באירופה, למשל הרומן של ג'ין נגר מ־2008 *Sipping from the Nile*, הממאר של ג'יני אלחדף (1997) *The Sun at Midday* או זה של פאולו טרני *Suite Alessandrina* (2008).²¹

גם אם אינם אירופאים או מזרח-תיכוניים, או אולי בהיותם קצת מזה וקצת מזה, העולים ממצרים המשיכו להרגיש שייכים לסוג של לבנטיניות שנעלמה למקום אחר כלשהו, חסר גבולות אתניים-לאומיים. הגיבורים ברומנים של מטלון מדגימים את הדו־ערכיות המצויה בתחושת הזהות של יהודי מצרים ומציעים קווי דמיון בין לבנטינים "כנתינים קולוניאליים משני צדי הפער", זאת תוך כדי הדגשת הסבך הסוציו-תרבותי של העולם שממנו באו אך גם הדגשת אי־ציבותו.²²

לעומת מטלון, הספר זוכה פרס ספיר **הרומאן המצרי** (הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2015) מאת אורלי קסטל-בלום, מוביל אותנו אל עברה של מצרים לא כפסיפס של רסיסי אירועים אלא כאוסף של סיפורים סוריאליסטיים המתפרשים על דורות אחדים של אותה משפחה. קסטל-בלום נולדה בתל אביב ב־1960. מאז שספרה **דולי סיטי** (1992) ראה אור, היא נחשבת לאחת הסופרות החשובות בדורה ולמחברת פוסט־מודרניסטית מפורסמת בעולם.²³ **הרומאן המצרי** הוא הספר החשוב הראשון שקסטל-בלום הקדישה לרקע המצרי שלה. עד אז היא הזכירה כבדרך אגב את שורשיה, למשל בסיפור הקצר "ג'ו איש קהיר" מן הקובץ **סביבה עוינת** (הקיבוץ המאוחד, 1989), או "אָמִי פִי שוּרֹל" (אימי בעבודה) מן הקובץ **סיפורים בלתי רצוניים** (הקיבוץ המאוחד, 1993).²⁴

הרומאן המצרי מגולל את סיפורה של משפחת עולים ממצרים ושל בתם, "הבת הגדולה", ששמה איננו מוזכר, שאותו הכותבת מצמידה לתיאור פרקים בחיי משפחת המקור במצרים ובחצי האי האיברי. כבר מן ההתחלה קסטל-בלום מסבירה שהציונות לא עמדה במרכז שאיפתם של בני המשפחה להשתייך, אלא הייתה חלק בלתי נפרד מן הרגשות העמוקים שחשו כלפי מצרים וכלפי העולם המזרח־תיכוני הרחב המשתרע מקהיר וסלוניקי עד פריז ותוניס.²⁵ בה בעת, כפי שכבר ציינתי בקשר לגורמזאנו גורן, העולים ממצרים הסתגלו לסביבה החדשה בקלות יחסית גם הודות לעובדה שהם היו רגילים לחיי מעמד הביניים העירוני, שאליו השתייכו כבר במצרים.²⁶ בהקשר זה חשוב לציין כי **הרומאן המצרי** נפתח בגירוש גיבוריו, לא ממצרים אלא מהקיבוץ, כי "הם דגלו בחופש רעיוני".²⁷ לפי אחת מחברי הגרעין המצרי, הנרייט, "היינו קוסמופוליטיים [...] דגלנו באי־אפליה, באחוזה, בסולידריות ובאי־גזענות. בגלל זה זרקו אותנו מהקיבוץ".²⁸

דחויים על ידי החברה הקיבוצית ובלא רצון להסתגל אליה, בני הגרעין עברו לתל אביב – שם למעשה השתקעו עולים רבים ממצרים והתאימו את בתיהם למרחב כך שיוכלו לטפח בהם את המאפיינים היהודיים־מצריים בזיכרונות, סיפורים משפחתיים, תצלומים ישנים ואוכל. אנשים אלה, אומרת קסטל-בלום, "לא היו אדוני הארץ ומוטב שיסתמו את הפה ויגידו את

דעתם רק זה לזה".²⁹ לשון אחר: הלבנט מופיע כרוח רפאים מיטיבה, עבר שאיננו מבקש להסתלק, אבל בה בעת הוא אינו מעוגן במרחב מוכר בהווה הישראלית החדשה שבה חיו העולים כאילו היו "בגלות בארץ הקודש".³⁰ מסקנה נוספת מן הרומן הזה היא שהמצרים היו שונים מבני עדות המזרח האחרות. למשל, הבת הגדולה מתיידדת עם נערה ממשפחה אשכנזית אמידה התומכת בתנועת החירות והיא מתארכת אצלם לעיתים קרובות. למרות הבדלי המעמדות, אימה של החברה לכיתה מאמינה ש"ההורים [של הבת הגדולה] יודעים. הם ילידי מצרים, אבל מדברים בבית צרפתי. המצרים הם משהו אחר מכל שאר המזרחים".³¹ התפיסה הזאת איננה ייחודית לדמות זו בלבד והיא מצויה אצל רבים מן הישראלים ממוצא מצרי. היא מצביעה על ייחודה של קהילת יהודי מצרים, ויותר מכך על התפיסה (העצמית) שהמצרים הם יותר אירופאים ופחות ערבים מיוצאי ארצות האסלאם האחרים. ואכן, העולים המצרים היו במקרים רבים משכילים יותר מאחיהם בני עדות המזרח, שלטו בכמה לשונות והיו פחות אדוקים בדתם. הם היו קרובים יותר לפריז מאשר לבגדד או לחלב. עם זאת, אין מקום לאגדה היסטוריוגרפית שהמצרים היו בורגנים עשירים, מנותקים לחלוטין מן הסביבה הימית-תיכונית. כאן למעשה הלבנט מהווה חוט המקשר את אירופה למצרים וכן את היהודים, הערבים והאירופאים. וייתכן שאף יותר מכך: הלבנט הוא אולי יבשת ים-תיכונית פוסט-עות'מאנית שבה התקיימו דגמים גמישים של זהויות לאומיות ותרבותיות, לפחות עד מלחמת העולם השנייה, דעיכת הקולוניאליזם, הולדתה של מדינת ישראל והופעתה של לאומיות ערבית-אסלאמית קיצונית.³²

וכך, לקסטל-בלום ובני דורה, צאצאי העולים הראשונים – שכמו הגיבורים מן **הרומאן המצרי** או **מקול צעדינו** של מטלון הם ללא שם – העבר היהודי-מצרי שב ומופיע במתכונת מקוטעת, כמעט נשכחת, של זיכרונות בלתי אפשריים, רחוקים מנוסטלגיה, לעולם לבנטיני שהסופרות אף אינן מכירות אותו אישית. הלבנט נעשה כמין פנטזיה, אפשרות הולכת ודועכת, שעדיין לא אבדה לחלוטין, לעתיד טוב יותר של שיתוף, להן, לישראל ולמזרח התיכון כולו.

פריז, קהיר ותל אביב: "יולנדה" של משה סקאל

לסיום אני מבקש להפנות את תשומת הלב לסופר נוסף, אחרון, מן הדור השלישי של ישראלים יוצאי מצרים – משה סקאל. הרומן שלו **יולנדה** (כתר, 2011) הוא דוגמה מעניינת לדרך שבה נכד של עולה ממצרים יכול למסגר מחדש את עברה של משפחתו ואת מורשתה. סקאל נולד בתל אביב ב־1976 ומוצאו ממשפחה שמקורה מצרי וסורי. הוא פרסם כמה רומנים, האחרון שבהם הוא **החד־קרן** (כנרת זמורה דביר, 2020), וכן קובץ של סיפורים ומאמרים, והוא דמות ידועה בקרב הסופרים בני דורו.

יולנדה מגולל את סיפורו של מומו, צעיר ישראלי המתגורר לסירוגין בתל אביב ובפריז, שם הוא לומד לקראת תואר בצרפתית, ושל סבתו יולנדה, שעלתה מקהיר לישראל ב־1948, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת השחרור. ברומן משולב סיפור נוסף שנכתב כביכול על ידי ז'ורז', סבו של מומו ובעלה לשעבר של יולנדה. הסיפור הזה מתרחש בקהיר בין שתי מלחמות העולם ומתרכז ברומן המתפתח בין אלמנה איטלקייה ליהודי מקהיר. בני משפחה רבים של מומו משני הצדדים מופיעים בספר, למשל אחיותיה של יולנדה וסבתו מצד אביו, שמוצאה מסוריה. זאת ועוד, גם למטפלים הפיליפינים של שתי הסבתות יש תפקיד חשוב, וגם לבן זוגו של מומו, שָאולי. הספר של סקאל איננו רק רומן על עברה של מצרים ועל הדרך שזוכרים אותה, הוא גם חוקר לעומק סוגיות כגון מעמדם של פועלים מהגרים לא־יהודים ושל מיעוטים מגדריים בישראל של היום.

באשר לעבר הלבנטיני, סבתו של מומו מחברת אותו לא רק למצרים ולישראל אלא גם למרחב נוסף שאליו היא קשורה – לצרפת. היא מבלה עם נכדה שעות בהקראת יצירות קלסיות של סופרים צרפתים וחולמת על פריז, העיר שבה "אף פעם לא הייתי [...]" אבל אני מרגישה כאילו אני מכירה שם כל פינה. אתה חושב שאפשר להכיר עיר גם בלי להיות בה? אפילו הריח שלה אני יכולה לדמיין".³³ פריז היא הארץ המובטחת הראשונה של יולנדה, והיא נותרה כזו כל ימי חייה. היקסמותה של יולנדה מצרפת מדגישה שהשפה הצרפתית הייתה לינגואה פרנקה של הלבנט כולו עד שנות החמישים, ואת הרישום העמוק שהותירה צרפת על יהודי מצרים, ובכלל זה המוסדות

החינוכיים האירופאיים כגון המיסיון החילוני הצרפתי (Laïque Mission Française) ומוסדות אליאנס (Universelle Israélite Alliance).³⁴ ב-1948, כשיולנדה "עלתה על רכבת ונסעה לפלשתינה. היא יכלה לנסוע למקום אחר לגמרי, להגר לבלגיה, לצרפת, לברזיל", אך תחת זאת היא נסעה לישראל, ולבסוף מצאה את ביתה בתל אביב, כי זה היה מקום מגוריה של משפחתה האהובה.³⁵ מן הראוי לציין שהפרק שממנו לקוח הקטע הזה נקרא "גלות". וכאן מתעוררת השאלה לאיזו גלות מתכוון סקאל: האם יולנדה חיה בגלות בישראל או שמא מומו הוא זה שהחל גלות ממין חדש לאחר שעבר לפריז להמשך לימודיו? במילים אחרות, נראה שיולנדה, הגיבורה והרומן, שואלת שאלות העולות מהלבנט כמופת של תנועתיות והתמזגות, ואז היא פונה לישראל ומציגה את הרעיון שכל האנושות חיה כיום חיי גלות.³⁶

כאמור, השפה היא מרכיב חשוב ברומן הזה. למשל, לאחר שז'ורז', סבו של מומו, עולה לישראל, הוא מתגעגע לאווירה הקוסמופוליטית הרב-לשונית של קהיר. לעומת הרומן **קול צעדינו** של מטלון, שבו מודגש הקושי של לוסט ושל נונה ללמוד את השפה העברית, סקאל בוחר להעיר שמשפחתו של מומו מדברת צרפתית. כאילו במעגל שנסגר, כמו שלוסט מקפידה לקרוא את **הגברת עם הקמליות** של אלכסנדר דיומא, כך גם הורי הוריו של מומו אוהבים טקסטים ספרותיים אירופאיים. וכמו אלבר גורמזאנו, גיבור הרומן **בדרך לאצטדיון** של יצחק גורמזאנו גורן, שספרים הם עבורו המולדת העיקרית, גם ז'ורז' חש כאילו הוא בבית כשהוא בחברתם כיוון שהוא יכול לכוונם ולהיות איתם בכל מקום כאוות נפשו.

אף על פי שעלו לישראל או נולדו בה, ז'ורז', יולנדה ומומו הם במובן מסוים יהודים נודדים: הם תושבי ישראל אך שייכים גם לעולם הלבנט הנצחי, המסמל את היותם על קו התפר בין זהויות שונות, מגוון לשונות ושלל מרחבים לאומיים. כולם מחבבים את ישראל, אך במידה מסוימת של מבוכה ועם עין אחת שעודה צופה אל הגלות.³⁷ הגלות של המשפחה היהודית המצרית לא תמה עם העלייה; היא הותמרה בגלות אחרת, חדשה, מובהקת, פחות, מין הוויה גלותית. כאשר היא בקהיר, יולנדה כמהה לפריז ולאירופה,

שאליהם לעולם לא תגיע; וכשהיא בישראל, היא מתחילה להתגעגע לקהיר. וכך בסופו של דבר היא חיה חיים של גלות כפולה.

הלבנט כאופק של מחשבה

מהו אפוא הלבנט? לגורמזאנו גורן, מטלון, קסטל-בלום, סקאל וסופרים אחרים זהו מרחב מוכר וידידותי, אך הוא בכל זאת קשה להגדרה במונחים ברורים משום שכל מספר מתאר אותו מנקודת מבטו ולפי קורות חייו. עבור גורמזאנו גורן העבר הלבנטיני שנחווה באלכסנדריה נותר לנצח, גם בשנות החיים במעברה. ברומנים של מטלון קשה יותר לחשוב על החיים לפני העלייה: ההורים והילדים חוו טראומות רבות מדי עד כדי כך שברומן **קול צעדינו** נונה פורטונה מתוודה: "את לוסט האמיתית, המתוקה, השארתי במצרים".³⁸ ואילו סקאל יכול לפנטז על חייה הלבנטיניים של סבתו הודות לזמן שחלף, והוא אף יכול לבסוף לראות את יולנדה כחלוצה ההולכת בראש דור חדש של ישראלים, שכמו מומו, חשים בנוח הן בתל אביב והן בפריז. העובדה שאלו הן דמויות ספרותיות ברומנים אין פירושה שהלבנט בדוי, ישות שהכותבים יוצרים מחדש. ראשית, הלבנט הוא מרחב הנטוע בהיסטוריה של האימפריה העות'מאנית המאוחרת ושל המזרח התיכון, שעבר תהליך של מודרניזציה, או אם אנו מעדיפים ניסוח אחר: תהליך של תמורות חברתיות-תרבותיות. תושביו, בעיקר קבוצות המיעוטים האתנו-דתיים כגון היהודים במצרים, חוו זאת בתקופה שבין סוף המאה התשע עשרה לאמצע המאה העשרים. הלבנט, כפי שכהנוב הבינה כבר בימיה, שזור במידה רבה בקולוניאליזם – ברישומו על האוכלוסייה ובמרחק הגדל בין יהודים לערבים בעקבות המפגש עם האירופאים – ובכך הוא תרם לתמורות באגן הים התיכון.³⁹

לבסוף, ולא פחות חשוב, הלבנט יכול להיות – ובמובנים אחדים תמיד היה – "אופק של חשיבה". אני מוצא את הביטוי הזה בעבודתו של ההוגה המרוקאי עבדלכביר חטיבי, שבה הוא מוזכר בקשר למגרב, אזור שמבחינה גאוגרפית עומד מנגד ללבנט ולדור הפוסט-קולוניאלי שחש חלק ממנו. במאמר מפורסם שנדפס לראשונה ב-1977 בעיתון הצרפתי

Les Modernes Temps, קרא חטיבי להפצת *pensée-autre* ("חשיבה אחרת"). ובהתייחסו לעצמו, כתושב החוף הדרומי של הים התיכון, דיבר על "זכות השונות": שונות מאירופה, ושונות גם ממסורת – זו התבררה כתפיסה מעוותת של עברו של האזור ותוצר לוואי של המודרניות. אף שחטיבי חותר ליצירת זהות חלופית פורה יותר מתוך עמדה אינטלקטואלית אחרת, גישתו אינה מנותקת לחלוטין מן העולם הלבנטיני שעליו כתבו יהודי מצרים ואחרים. הדבר הולך ומתבהר יותר בתחילת שנות התשעים, אז הוציא חטיבי לאור ספר שהוא למעשה חליפת מכתבים שלו עם הפסיכואנליטיקאי והסופר היהודי ממצרים ז'ק חסון, ובו השניים דנים בנקודות ההשקפה של התרבות היהודית והאסלאמית ומדגישים את חשיבות הכתיבה וידיעת השפות כמקדמות השתלבות הדדית חיונית.

האם גורמזאנו גורן, מטלון, קסטל-בלום וסקאל יכולים להיחשב דוגמאות של *pensée-autre* לבנטינית? האם עבודותיהם הן למעשה ניסיונות לפתוח את גבולות הישראליות והשפה העברית למרחב ים-תיכוני רחב יותר, שבו סבך העבר וההווה ובליל השפות הרבות לאורך החופים יחיו בשלום זה עם זה? ברור, עבר זמן מאז שיהודי מצרים עזבו את ארצם, והתנאים התרבותיים והפוליטיים שבהם נוצר הלבנט חלפו לנצח. עם זאת, נראה שהכותבים הללו מסכימים שהדימוי התרבותי שמשפחותיהם הביאו עימן לישראל לא נעלם כליל. העולים היהודים ממצרים וצאצאיהם ניסו לשמר את הדימוי הלבנטיני, או להמציאו מחדש, בעודם משמרים את המאפיינים שהם מעריכים כחשובים ביותר: קוסמופוליטיות וקשרים לשוניים ותרבותיים הדדיים רבים שהלבנט ויהודיו קיימו עם אירופה, בייחוד עם צרפת, וכן עם העולם הערבי; ריחוק מלאומיות מכל סוג שהוא והדגשת רב-גוניות ים-תיכונית, אולי אידיאלית מדי אך מלאת תקווה, כרכיב עיקרי של זהותם האישית והמשפחתית; ולבסוף, אך לא פחות חשוב מכך, הגירה כמאפיין תמידי של ההיסטוריה (היהודית), הנתפסת כסדרה של נדודים במרחב ובזמן, החל מן העבר הספרדי הרחוק ומצרים שבין מלחמות העולם ועד ימינו.⁴⁰

ייתכן שלעת הזאת להיות לבנטיני פירושו לשקול את האפשרות - שלא

נוכל לדעת אם אי פעם תתגשם – לאמץ חשיבה אחרת, pensée - autre, ולפיה הזהות אינה קבועה ויציבה אלא היא תנועת הגירה ללא קץ, שבעזרתה נרגיש קשורים לשפות אחרות ולמקומות אחרים מעבר לכל שיוך אתני־דתי או לאומי חד־משמעי. ככלות הכול, "שורשים, שורשים: נעליים. לא שורשים בן־אדם צריך, [...] בית הוא צריך".⁴¹

הערות

1. ראו: Jacob Landau, *Jews in Nineteenth-Century Egypt* (New York: University Press, 1969); וראו גם: יעקב מ' לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית** (משגב ירושלים, 1988); Gudrun Krämer, *The Jews of Modern Egypt, 1914–1952* (IB Tauris, 1989); Michael Laskier, *The Jews of Egypt, 1920–1970: In the Midst of Zionism, Anti-Semitism, and the Middle East Conflict* (New York University Press, 1992); Joel Beinin, *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, Politics and the Formation of a Modern Diaspora* (University of California Press, 1998); Dario Miccoli, *Histories of the Jews of Egypt: An Imagined Bourgeoisie, 1880s–1950s* (Routledge, 2016).

2. לניתוח היסטורי ואנתרופולוגי של כמה ממסלולי ההגירה הללו ראו Alexandre de Arango, "L'accueil des réfugiés d'Égypte et leur réinstallation en Région Parisienne, 1956–1960", in Colette Zytnicki (ed.), *Terre d'exil, terre d'asile: Migrations juives en France XIXe et XXe siècles* (Eclat, 2010), 132–147; Michèle Baussant, "Juifs d'Égypte en France: un patrimoine en survie?", in Chantal Bordes-Benayoun (ed.), *Socio-anthropologie des Judaïsmes contemporains* (Honoré Champion, 2015), 81–100; Racheline Barda, *Egyptian Jewish Emigrés in Australia* (Cambria Press, 2011).

3. סרג'ו דלה פרגולה, "הדמוגרפיה", בתוך אילן נחם (עורך), **מצרים**, (מכון בן צבי, 2008), 37, לוח 3. מספרים שונים במקצת מצויים בספרים: Laskier, *The Jews*, 186–187, table 6.1 and 6.2.; Beinin, *The Dispersion*, 70–71.

4. Shimon Shamir, "The Evolution of Egyptian Nationality Laws and their Application to the Jews in the Monarchy Period", in Shimon Shamir (ed.), *The Jews of Egypt: A Mediterranean Society in Modern Times* (Westview Press, 1987), 33–67; Sarah Stein, "Citizens of A Fictional Nation: Ottoman-Born Jews in France During the First World War", *Past and Present* 226:1 (2015), 227–254; Will Hanley, *Identifying with Nationality: Europeans, Ottomans, and Egyptians in Alexandria* (Columbia University Press, 2017).

5. על יהודי מצרים בקיבוצים ראו: Beinin, *The Dispersion*, 126–129. על ציונות במצרים ראו רות קמחי, **ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים, 1948–1918** (עם עובד, 2009).

6. Aziza Khazoom, *Shifting Ethnic Boundaries and Inequality* ראו 76–80, 139. *in Israel* (Stanford University Press, 2008), על תרומתם של יהודי מצרים לישראל הצעירה ראו לבנה זמיר, תרומתם והישגיהם של יוצאי מצרים בישראל בחמישים שנות המדינה 1948–1998 (התאחדות עולי מצרים בישראל, 2003).

7. על ספרות מזרחית ראו יוחאי אופנהיימר, **מרחוב בן-גוריון לשאריעה אל-רשיד** (מכון בן-צבי, 2014); קציעה עלון, **אפשרות שלישית לשירה** (הקיבוץ המאוחד, 2011); בתיה שמעוני, **על סף הגאולה: סיפור המעברות דור ראשון ושני** (דביר, 2008); Nancy Berg, *Exile from Exile: Israeli Writers from Iraq* (SUNY Press, 2012). ועל המזרחים ראו יהודה שנהב, **היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות** (עם עובד, 2003); אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ואופיר שיף (עורכים), **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם** (מוסד ון ליר ואוניברסיטת בן-גוריון, 2021); Ella Shohat, "The Invention of the Mizrahim", *Journal of Palestine Studies* 29:1 (1999), 5–20; Ella Shohat, "Rupture and Return: Zionist Discourse and the Study of Arab Jews", *Social Text* 21:2 (2003), 49–74.

8. Maurizio Actis Grosso, "Nasser et l'exode des Sépharades d'Egypte", *Cahiers de narratologie* 26 (2014); Tiziana Carlino, "The Levant: a Trans-Mediterranean Literary Category?", *Trans – Revue de Lital Levy* 3 (2006), 1–26; Francesca Orsini, "The Multilingual Local in World Literature", *Comparative Literature* 67:4 (2015), 345–374.

9. אני דן בסופרים היהודים המצרים דוברי צרפתית במאמר, Dario Miccoli, "A Fragile Cradle: Writing Jewishness, Nationhood and Modernity in Cairo, 1920–1940", *Jewish Social Studies* 21:3 (2016), 1–30. על אינטלקטואלים ומחברים דוברי ערבית ראו נחם אילן, "למי נועדה הגדת פרחי?: לדמותם של יהודים במצרים במחצית הראשונה של המאה העשרים", *Jewish Studies Internet Journal* 4 (2005), 35–59; Jonathan Gribetz, "An Arabic-Zionist Talmud: Shimon Moyal's At-Talmud", *Jewish Social Studies* 17:1 (2010), 1–30; Lital Levy, "Partitioned Pasts: Arab Jewish Intellectuals and the Case of Esther Azhari Moyal (1873–1948)", in Dyala Hamzah (ed.), *The Making of the Arab Intellectual: Empire, Public Sphere and the Colonial Coordinates of Selfhood* (Routledge, 2013), 128–163; Sasson Somekh, "Participation of Jews in Modern Arabic Culture, and the Case of Murad Faraj", in Shimon Shamir (ed.), *The Jews of Egypt*, 130–140.

10. ברוח שאלתו "מה זה להיות אותנטי". ראו ארז ביטון, "תקציר שיחה", **תַּמְבִּיסָרַת: ציפור מרוקאית** (הקיבוץ המאוחד, 2009), 64; על ביטון ראו יוחאי אופנהיימר, **מה זה להיות אותנטי?** (רסלינג, 2012); Omri Ben-Yehuda, "The Minor Move of Trauma: Reading Erez Biton", in Dario Miccoli (ed.), *Contemporary Sephardic and Mizrahi Literature: A Diaspora* (Routledge, 2016), 116.

11. להיסטוריה תרבותית וספרותית של הלבנט ראו Ammiel Alcalay, *After Jews and Arabs: Remaking Levantine Culture* (University of Minnesota Press, 1993); Ammiel Alcalay, *A Bibliography for After Jews and Arabs* (Punctum Books, 2021); Rana Issa and Einar Wigen, "Levantine Chronotopes: Prisms for Entangled Histories", *Contemporary Levant* 5:1 (2020), 1–12; Alexandra Nocke, *The Place of the Mediterranean in Modern Israeli Identity* (Brill, 2010); David Ohana, *Israel and Its Mediterranean Identity* (Palgrave, 2011).

12. חנן חבר, "לא באנו מן הים: קווים לגיאוגרפיה ספרותית מזרחית", **תיאוריה וביקורת** 16 (2000), 181–195. על יצירותיו של גורמזאנו גורן ראו למשל קציעה עלון ובת-שחר גורמזאנו גורפינקל (עורכות), **נשף המסכות של יצחק גורמזאנו גורן: קריאות ביצירותיו בספרות ובתיאטרון** (גמא, 2019).

13. יצחק גורמזאנו גורן, **בדרך לאצטדיון** (בימת קדם, 2003), 111.

14. יצחק גורמזאנו גורן, **בלאנש** (עם עובד, 1986), 208. על מכלול יצירתו הספרותית ראו כאמור, עלון וגורמזאנו גורפינקל (עורכות), **נשף המסכות של יצחק גורמזאנו גורן**.

15. כמבוא ליצירות הספרותיות של מטלון ראו הכרך בכתב העת **מכאן** שהוקדש ליצירתה: ירון פלג, מיכל בן-נפתלי ויגאל שוורץ (עורכים), **זאת עם הפנים אלינו: על יצירתה של רונית מטלון, מכאן** יח (2018).

16. חנן חבר, **הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפור העברית** (רסלינג, 2007), 329–336.

17. רונית מטלון, **זה עם הפנים אלינו** (עם עובד, 1995), 38. על פליקס מטלון ראו רונית מטלון, "ז'קלין כהנוב ופליקס מטלון: שתי פרספקטיבות, קולות מטרימים", בתוך חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצפיהלר (עורכים), **מזרחים בישראל: עיון בקורתי מחודש** (מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, 2002), 28–35.

18. Gil Z. Hochberg, *In Spite of Partition: Jews, Arabs, and The Limits of Separatist Imagination* (Princeton University Press, 2007), 63; Gil Z. Hochberg, "'Permanent Immigration': Jacqueline Kahanoff, Ronit Matalon, and the Impetus of Levantinism", *Boundary2* 31:2 (2004), 219–243.

19. מטלון, **זה עם הפנים אלינו**, 156–157.
20. רונית מטלון, **קול צעדינו** (עם עובד, 2008), 46.
21. Jean Naggar, *Sipping from the Nile: My Exodus from Egypt* Stony Creek Press, (2008); Gini Alhadeff, *The Sun at Midday: Tales of a Mediterranean Family* (Pantheon Books, 1997); Paolo Terni, *Suite alessandrina* (Bompiani, 2008).
22. Deborah Starr, *Remembering Cosmopolitan Egypt. Literature, Culture, and Empire* (Routledge, 2009), 145 וראו גם Robert Ilbert and Ilios Yannakakis (eds.), *Alexandrie 1860–1960: un modèle éphémère de convivialité* (Autrement, 1996).
23. אורי ש' כהן, **לקרוא את אורלי קסטל-בלום** (אחוזה בית, 2011); Deborah Starr, "Reterritorializing the Dream: Orly Castel Bloom's Remapping of Israeli Identity", in Lawrence Silberstein (ed.), *Mapping Jewish Identities* (New York University Press, 2000), 220–249; Anna Bernard, *Rhetorics of Belonging: Nation, Narration, and Israel/Palestine* (Liverpool University Press, 2013), 115–128.
24. Starr, *Remembering Cosmopolitan Egypt*, 107–109.
25. Miccoli, *Histories*, 149–157.
26. Sami Shalom Chetrit, *Intra-Jewish Conflict in Israel: White Jews, Black Jews* (Routledge, 2010); Aziza Khazoom, "Did the Israeli State Engineer Segregation? On the Placement of Jewish Immigrants in Development Towns in the 1950s", *Social Forces* 84:1 (2005), 115–134; Deborah Bernstein, "Immigrant Transit Camps: The Formation of Dependent Relations in Israeli Society", *Ethnic and Racial Studies* 4:1 (1981), 26–43; Deborah Bernstein and Shlomo Swirsky, "The Rapid Economic Development of Israel and the Emergence of the Ethnic Division of Labour", *The British Journal of Sociology* 33:1 (1982), 64–85. ירון צור, "אימת הקרנבל: המרוקנים והתמורה בבעיה העדתית בישראל הצעירה", **אלפיים 19** (2000), 126–164.
27. אורלי קסטל-בלום, **הרומאן המצרי** (עם עובד, 2015), 24.
28. שם, 43.
29. שם, 49. לתובנות אחדות על הקיבוצים שנוסדו בידי עולים ממצרים ראו Bein, *The Dispersion*, 121–141.

30. אלברט סוויסה, מצוטט על ידי Ammiel Alcalay, *Memories of Our Future* : *Selected Essays, 1982–1999* (City Light Books, 1999), 243.

31. קסטל-בלום, **הרומאן המצרי**, 75.

32. האינטלקטואל הצרפתי גבריאל אודיסיו הוא שהעלה בין שתי המלחמות את הרעיון שהים התיכון הוא מעין "יבשת נדילה": Gabriel Audisio, *Jeunesse de la Méditerranée* (Gallimard, 1936), 27. באופן כללי יותר ראו Matthias B. Lehmann and Jessica Marglin (eds.), *Jews and the Mediterranean* (Indiana University Press, 2020); Sarah Stein, *Extraterritorial Dreams: European Citizenship, Sephardi Jews, and the Ottoman Twentieth Century* (The University of Chicago Press, 2016).

33. משה סקאל, **יולנדה** (כתר, 2011), 106.

34. Miccoli, *Histoires*, 20–52, 61–76; Michèle Baussant, "Un nom éternel qui jamais ne sera effacé": nostalgie et langue chez les Juifs d'Égypte en France", *Terrain* 65 (2015), 52–75.

35. סקאל, **יולנדה**, 177.

36. ראו למשל Marianne Hirsch and Nancy K. Miller (eds.), *Rites of Return: Diaspora Poetics and the Politics of Memory* (Columbia University Press, 2011). ועל ההיבט האנתרופולוגי של סוגיות אלה ראו Andre Levy and Alex Weingrod (eds.), *Homelands and Diasporas: Holy Lands and Other Places* (Stanford University Press, 2004).

37. שחר-מריו מרדכי, "התנועה הסבתאית", **העוקץ**, 6.10.2011.

38. מטלון, **קול צעדינו**, 27.

39. ראו למשל את המאמר של כהנוב משנת 1959, "אירופה מרחוק", שיצא לאור לראשונה בכתב העת הספרותי **קשת**, והודפס לאחר מכן בקובץ **ממזרח שמש** (יריב והדר, 1978), 24–34.

40. Miccoli, *Histoires*, 167–176; Michèle Baussant, "Etrangers sans remission?" Être Juif d'Égypte", *Ethnologie française* 43:4 (2013), 671–678.

41. מטלון, **זה עם הפנים אלינו**, 295–294.